

افغانستان آزاد – آزاد افغانستان

AA-AA

چو کشور نباشد تن من مباد بدین بوم و بر زنده یک تن مباد
همه سر به سر تن به کشتن دهیم از آن به که کشور به دشمن دهیم

www.afgazad.com

afgazad@gmail.com

Historical

تاریخی

داکتر اجرالدین حشمت

۱۰/۱۰/۱۹

از جنبش مشروطه تا دولت مشروطه در افغانستان

بخش هشتم

سیرا نکشافی مطالعات مشروطه خواهی در ارتباط با مآخذ اساسی

با وجود یکه جنبش مشروطه افغانستان در آغاز دهه بیستم یکی از حوادث مهم منطقه محسوب میشود، اما طوریکه قبلاً هم اشاره شده، آثار تحقیقی و تدقیقی داخلی و خارجی در مورد آن خیلی اندک به نظر میخورد. در این بخش، تا جائیکه مقدور است، سعی خواهد شد تا سیرا نکشافی مطالعات این جنبش را با بعضی از اساسی ترین مآخذ به بررسی گرفت. مقصد از تدوین این برخ ارزیابی درجه مطالعه ابعاد مختلف جنبش و آشنائی با پاره ای از برجسته ترین مناشیر و مآخذ مربوط به آن برهه تاریخی است که اگر اندک کمکی برای محققین در آینده کرده بتواند ما به هدف خود رسیده ایم. اکنون جهت برآوردن این مامول به معرفی بعضی از آثار مطبوعه داخلی و خارجی می پردازیم که در رابطه با عصر جنبش مشروطه تدوین گردیده اند:

(۱) «افغانستان در مسیر تاریخ» تالیف میر غلام محمد غبار در سال ۱۳۴۶ هـ در مطبعه کابل از چاپ برآمد، اما قبل از پخش و توزیع از طرف حکومت وقت توقیف گردید، در سال ۱۳۵۷ هـ دوباره اجازه پخش و انتشار یافت و تا اکنون یک بار در کابل در سه هزار نسخه و چهار بار دیگر در خارج افغانستان در پاره ندره هزار نسخه منتشر شده است. (۱) در قسمت اخیر این کتاب حجیم و جامع عناوین «نهضت دموکراسی» و «تحول جدید و عکس العمل قوه های ارتجاعی» مشاهده میشود که در تحت عنوان اولی اوضاع سیاسی و اجتماعی دو

دهه نیمه اول سده بیستم مورد بررسی قرار میگیرد. مؤلف این اثر در رابطه با انکشاف و گسترش دیموکراسی با پیدایش اقتصاد سرمایه داری در قاره اروپا در سده سیزدهم، اعلان حقوق پارلمان در قرن هفدهم که در حقیقت مقدمه مشروطیت در انگلستان است، شرح مبسوطی ارائه نموده و گسترش مشروطیت را در کشورهای شرقی با پیدایش اقتصاد سرمایه داری در قرن نوزدهم و آغاز قرن بیستم توضیح مینماید. طبق اظهار مرحوم غبارپژدیرش دیموکراسی در ترکیه در آغاز قرن بیستم (۱۹۰۸ م)، ایران (۱۹۰۷ م)، مصر نیمه اول قرن بیستم (۱۹۲۳ م)، عراق و سوریه (۱۹۲۸ - ۱۹۲۴ م) صورت گرفته است. مشارالیه بر آنست که در افغانستان پروگرام اصلاحی سید جمال الدین افغانی و امیر شیرعلی خان بین سالهای (۱۸۷۸ - ۱۸۶۲ م) آغاز شد، اما با تجاوز دوم نظامی بریتانیا اصلاحات موصوف به تعویق افتاد و از آغاز سده بیستم یعنی از (۱۹۱۸ - ۱۹۰۱ م) مجدداً ریفورمهای اصلاحی همزمان با توسعه اقتصاد بورژوازی انکشاف مینماید.

مؤلف «افغانستان در مسیر تاریخ» سیر انکشاف جنبشهای مشروطه و اصلاحات را از غرب به شرق بررسی مینماید یعنی نخست مقدمات دیموکراسی در قرن سیزدهم در چند مملکت محدود اروپائی بعداً در سده هفدهم و هژدهم با ترتیب تهداب مشروطیت در انگلستان و فرانسه گذاشته شد، اما این جنبشها در مالک مستعمره شرقی با رشد اقتصاد بورژوازی ملی و آغاز انقلابهای ضد استعماری را خود را باز نمودند.

به قول مؤلف «افغانستان در مسیر تاریخ» ترکیب اجتماعی نیروهای محرکه در کشور در آغاز جنبش خیلی اندک، نامتجانس و مشتمل بر روشنفکرانی بود که اکثریت آنها در مرکز یعنی شهر کابل متمرکز بوده و از بورژوازی ملی تجار و زمینداران لیبیرال نمایندگی میکردند. همین قشر اجتماعی بود که بعداً برای تهدید قدرت بی سرحد شاه، تحصیل استقلال افغانستان و بوجود آوردن قانون اساسی به فعالیت آغاز نمودند. (۲) مرحوم غبار در همین اثرش این قشر روشنفکر را که طرفدار آوردن اصلاحات و گسترش دیموکراسی بودند به سه گروه تقسیم مینماید:

گروه اول که مشتمل از لیبرالهای دربار که خواهان ریفورم داخل رژیم بودند و اکثریت آنها را غلام بچههای امیر تشکیل میداد و روی هم رفته برای آنها زمینه مطالعه کتب و جراید داخلی و خارجی مساعد بود فلذا از حوادث جریانات جهانی مطلع و به مسائل سیاسی و اجتماعی علاقه خاصی داشتند.

گروه دوم یا حزب «جمعیت سر ملی» بود که آنها تنها با آوردن ریفورم اکتفا نکرده، بلکه تغییر رژیم مطلق العنان را به رژیم دیموکراسی میخواستند. مرکز این جمعیت مدرسه حبیبیه بود این گروه مشتمل از استادان، مدرسین داخلی و هم عده ای از معلمین هندی بودند.

گروه سوم مرکب از روشنفکران منفرد بودند که خارج هرد و حلقه یعنی خارج از دربار و مکتب حبیبیه قرار داشتند. مؤلف «افغانستان در مسیر تاریخ» بعداً در همین بخش به سرکوبی جنبش مشروطه اول در (۱۹۰۹ م) اشاره نموده مینویسد که: «لست عده کثیری از مشروطه خواهان توسط دوفتر اعضای حزب (استاد محمد عظیم خان کارگزار فابریکه حربی و ملا مناجالدین خان جلالآبادی) تهیه و در جلالآباد به امیر حبیبالله خان تفویض شد که امیر موصوف به رویت همین فهرست، بدون محاکمه به اقدام فوری دست زد که در نتیجه هفت تن آنها محکوم به اعدام، سی نفر به حبسهای طولی مدت، شش نفر مورد عفو و دوتن از جواسیس فوق الذکر در بدو خدمت مستحق مکافات گردیدند.

اگر چه جنبش اول مشروطه در اثر حمله دولت بر مبارزین و دگراندیشان ظاهراً سرکوب گردید، اما مشروطه‌طلبان برای حفاظت سایر حلقه‌های مبارزاتی و بقای جنبش به تکنیک‌های جدید از قبیل اعمال اصول مخفی‌کاری، پخش شب‌نامه‌ها و غیره متوسل شدند تا بالاخره با نشر جریده «سراج‌الآخبار افغانیه» در (۱۹۱۱ م) به سردبیری محمود طرزی دوباره برای آنها روزنه امید گشوده شد که ما این حرکت را بنام مشروطه دوم یاد نموده‌ایم. مساعی و تلاش‌های خسته‌گی‌ناپذیر مشروطه‌خواهان ثانی منتج به تحصیل استقلال، تشکیل حکومت قانون توأم با اصلاحات و ریفورم‌های دوره‌امانی گردید.

در «افغانستان در مسیر تاریخ» مطالب خیلی دلچسپ و دست‌اول به ارتباط مشروطیت دوم تحت عنوان (افغانستان در زمان شاه‌امان‌الله خان) مطرح شده، علاوه بر پیروزی‌های دوره‌امانی، عمق و وسعت دسایس داخلی و خارجی را در تخریب و فروپاشی آن برملا میسازد. هکذا در اثر مورد بحث اشتباهات متصدیان دولت (بخصوص شاه)، کشمکش‌های درونی حکومت و گروپ‌بندی‌های وزراء شامل کابینه و اختلاف محمود طرزی وزیر خارجه و سردار عبدالقدوس خان اعتمادالدوله - راستوکرات کهنه فکر و کهنسال را توضیح مینماید. از تشریحات مذکور چنان برداشت میشود که سردار موصوف یکی از دشمنان قسم‌خورده مشروطیت در زمان اعلیحضرت امان‌الله خان بوده و در سرکوبی مشروطه‌طلبان اول و سقوط دولت‌امانی نقش قابل ملاحظه داشت. شدت مخالفت او با این نهضت و پیش‌آهنگانش و در واقعیت امر با دولت نوین و تشکیل‌امانی از مطالعه مکتوبش که عنوانی حضرات (شمس‌المشایخ فضل محمد مجد دی و نور‌المشایخ فضل عمر مجد دی) از قندهار به کابل ارسال نموده، درک شده میتواند. اگر خواننده محترم به مطالعه مکتوب مذکور علاقمند باشد میتواند آنرا در بخش «عوامل سقوط دولت مشروطه» در همین اثر مرور نماید.

به هر صورت در بخش‌های «نهضت موکراسی» و «افغانستان در زمان سلطنت شاه‌امان‌الله خان» مندرجه جلد اول «افغانستان در مسیر تاریخ» که حاوی نخستین معلومات دست‌اول پیرامون جنبش مشروطه کشور است، مطالب خیلی ارزشمند و مستند (اکثراً چشم‌دیدهای خود شادروان غبار) مشاهده میشوند که مؤخذ خوبی برای محققین و بخصوص، برای آنانیکه علاقه مند تحقیق و نگارش جنبش مشروطه افغانستان اند، به شمار میرود.

(۲) در سال ۱۳۵۱ هـ مطابق ۱۹۷۲ م برای اولین بار در مطبوعات کشور در جریده «کاروان» مقاله‌ای پیرامون حوادث و رویدادهای جنبش مشروطیت بقلم سید مودود پوهنیار (معروف به پشتونیار) منتشر شد. متأسفانه نگارنده این‌طور متن کامل مقاله موصوف را نه در کشور و نه در غربت مطالعه نمود، بلکه به اساس اظهارات محترم سید مسعود «پوهنیار» با آن معرفت حاصل نمود. پوهنیار مؤلف «ظهور مشروطیت و قربانیان استبداد در افغانستان» مینویسد که: «پشتونیا موصوف به اساس استفادهاز همان مصاحبه‌ها بامیرسید قاسم خان جدش مقاله مبسوطی راجع به ظهور مشروطیت در افغانستان نوشته بود که در مطبوعات کابل برای اولین مرتبه بصورت مفصل درباره نهضت مذکور در جریده «کاروان» ۱۸ سرطان، ۱۳۵۱ هـ (۱۹۷۲ م) مورد انتشار قرار گرفت، همان مقاله مؤخذ خوب و مؤثقی برای کتاب «جنبش مشروطیت در افغانستان» شد که مرحوم پوهاند حبیبی از آن استفاده نمود.» (۳)

(۳) جنبش مشروطه‌خواهی نیمه اول سده گذشته توسط پوهاند سید سعدالدین هاشمی نویسنده پرتلاش و استاد فاکولته ادبیات و تاریخ پوهنتون کابل مورد بررسی و تحقیق قرار گرفت که حاصل مساعی چندین ساله

اش در «نخسین کتاب در باره جنبش مشروطه خواهی در افغانستان» در جوی سال ۱۳۵۴ هـ (۱۹۷۵ م) در پوهنتون کابل بچاپ رسید. قرار اظهار خود نویسنده، اهمیت اثر مورد بحث در آن بود، زمانیکه او برای تدوین و ترتیب آن دست بکار شد به جزایک تعداد محدود مقالات، اثر مستقل دیگری درباره این نهضت قبلا وجود نداشت و برتری دیگر این اثر در آنست که مطالب عمده آن مستند به مصاحبه ها با شخصیت ها و افراد سهیم در قضا یا نهضت مشروطه و یا منکی به کلام آنانیکه حایز معلومات ثقه انتقالی در مورد این جنبش اند، میباشند و دسترسی به اسناد و مدارک تاریخی انگیزه ای شد در تجدید نظر بالای چاپ کتاب - چه اسناد بگرونیو یا آرشیفی و یا مربوط به اشخاص و افراد از هر گوشه و کنار کشور مؤلف را تشویق نمود تا برای رفع کمبود ها و غنی ساختن متن، اثر را تجدید طبع نماید. بنا بر آن «نخستین کتاب در باره جنبش مشروطه خواهی در افغانستان» در ۱۳۸۰ هـ (۲۰۰۱ م) در ستوک هولم سویدن توسط «شورای فرهنگی افغانستان» تجدید چاپ شد. این کتاب قبل از تجدید چاپ در یک جلد تدوین و تنظیم شده بود که بعد از آن نسبت تراکم و افزایش مواد و حجیم شدن آن، در چاپ دوم بدو مجلد تقسیم شد که مجلد اول آن همین رساله مورد بحث است و مجلد دوم آن، قرار اظهار خود محترم هاشمی در کابل زیر چاپ است که به اسرع وقت به دسترس علاقه مندان قرار خواهد گرفت.

مؤلف در فصل دوم، سوم و چهارم کتاب، مطالب اساسی از قبیل عوامل خارجی و داخلی ظهور مشروطه خواهی در افغانستان: نقش سید جمال الدین افغانی در نهضت های ممالک شرقی، جنگ روس و جاپان، نهضت های مشروطه طلبی در ایران و ترکیه، جنبش های آزادی خواهی و بیداری مردم هند، انقلاب بورژوا دموکراتیک روسیه، اوضاع و شرایط قبل از عصر سراجیه در کشور، پیدایش بورژوازی ملی، تحلیل اوضاع عصر سراجیه، ظهور نخستین مشروطه خواهان افغانستان، مرام، ساختار تشکیلاتی، تکنیک ها، طرز کار حزب و بالاخره فهرست اعضای «جمعیت سر ملی» را در رپرتو اسناد و مدارک نسبتاً ثقه به بررسی گرفته است. اثر پوهاند هاشمی از جمله آثار با ارزش تحقیقی، تدقیقی و تاریخی است که با مراعات متود تاریخ نویسی و زبان بسیار روان، سلیس و شیرین فارسی دری تهیه گردیده و بدون شك میتوان آنرا در ردیف بهترین آثار مستقل که تا اکنون پیرامون نهضت مشروطه خواهی کشور به نشر رسیده است، قرار داد. مؤلف تلاش فراوان نمود تا علاوه از اسناد و مواد قبلی، وثایق و مدارک تازه و بکر را که محصول مصاحبه ها و تماس های مستقیم او با اشخاص خبیر و سهیم در حوادث آن دوره بودند (میر سید قاسم خان از بنیان گذاران جنبش مشروطه خواهی افغانستان، عبدالهادی خان دوی و میر غلام محمد غبار از فعالان مشروطه دوم) در رساله خود بگنجانند. بصورت خلاصه بر زندگی اثر فوق الذکر با مواد ذیل تلخیص شده میتواند:

الف - صداقت در ادای مطالب، طوریکه خود مؤلف مینویسد: «به فحوی آنکه، رسالت محقق و مؤرخ منصف، در این است که مسائل با دیدگاه علمی و مطابق به موازین تاریخ نویسی معاصر برخورد کند، من نیز تا حد توان کوشیده ام، از جعل، مسخ و تحریف اسناد و حقایق و تعدیل و تحلیل آن به سود و زیان این وان خودداری شود.» (۴)

ب - استفاده از اسناد معتبر و مهم تاریخی و دست اول که مؤلفین آنها در قضا یا و مسائل مشروطیت ذیل بودند و یا «اسناد مهم تاریخی که تا حال هیچ محقق و پژوهشگر افغانی و یا خارجی و مستشرقین بدان دسترسی نداشته اند، استفاذه شده است، مانند: یادداشت های تازه یاب سه گانه از عبدالهادی خان دوی، عبدال

لرحمان خان لودین و غلام محی الدین خان آرتی ازفغان مشروطه دوم، علی الترتیب عنوانی: محمد ولی خان وکیل و اعلیحضرت امان الله خان. « (۵)

پ - مصاحبه های مستقیم با افراد و اشخاص صلاحیتدار، آگاه و سهیم در حوادث عصرمانند: میرقا سم خان، میر غلام محمد غبار، عبدالهادی خان داوی و محمد سرور خان نورستانی و غیره.

ت - دسترسی به اسناد آرشیفی « اندیا آفس لندن »

ث - علاقه و پشت کار، فهم و دانش مسلکی مؤلف در جمع بندی مواد، استنتاج از مباحث، استفادۀ درست از روش ها و متود های تحقیقی و تاریخ نویسی.

۴) کتاب « جنبش مشروطیت در افغانستان » اثر دانشمند، مؤرخ و محقق نامدار کشور، پوهاند عبدالحمید حبیبی است که در سال ۱۳۶۴ طبع گردید و در ۱۳۷۷ توسط « سازمان مهاجرین مسلمان افغانستان » تجدید چاپ شد. اثر موصوف حاوی دو فصل است که بخش اول نهضت مشروطه اول و بخش دوم مشروطه دوم را دربر میگیرد. در قسمت اول « جنبش مشروطیت در افغانستان » تحلیل مختصری تحت عنوان « دورنمای قبلی » جلب توجه میکند که زمینه ها و اوضاع سیاسی، اقتصادی و اجتماعی قرن نوزدهم و حوادث مربوطه آنرا در عرصه های ملی و بین المللی مورد ارزیابی قرار میدهد. مؤلف مذکور نظام سیاسی و اقتصادی کشور را که مردم تحت آن به سر میبردند چنین تشریح مینماید: « مردم افغانستان که با شرایط نیمه فیودالی در شهرها و دربارها مواجه بودند، در روستاها با کشاورزی و صنعت های دستی و اقتصادیکه به زراعت و دامپروری دوره های قبل فیودالی اتکاداشت زندگی میکردند و پیوستگی های سیاسی روستاها دربارها و بازارهای شهر بسیار کم فروغ بود. در چنین احوال نه دولت های مرکزی نیرومند وجود داشتند و نه آن وحدت مرکزی که بعد از مرگ احمد شاه سدوزائی بوجود آمده بود. »

در اثر مورد بحث معلومات کافی پیرامون « سراج الاخبار افغانستان » و « سراج الاخبار افغانیه »، انگیزه های بوجود آمدن و تاثیرات ملی و بین المللی آنها توضیحات مبسوط ارائه شده است.

با یاد اذعان نمود که دو عامل در اهمیت « کتاب جنبش مشروطیت در افغانستان » ذیدخل است: اول يك تعداد اسناد و مدارك که به ترتباط این نهضت در ارشيف خانوادگی مرحوم حبیبی موجود بود، در جریان تدوین اثر فوق الذکر از آنها استفاده شده است. دوم مؤلف اثر قبل از تدوین آن کتاب با يك تعداد مشروطه خواهان: میر سید قاسم خان، عبدالهادی خان داوی، تاج محمد بلوچ پغمانی، عبدالرحمان لودین و بابا عبدالعزیز خان الکوزی تماس های مستقیم و حتی با بعضی از آنها ارتباطاتی داشته، چشم دیدها و داستان های دوران مشروطه را از زبان آنها شنیده که در بخش های مختلف کتاب منحيث معلومات دست اول انعکاس یافته که این امر نه تنها در توضیح و تشریح حوادث آن دوره کمک نموده بلکه به کیفیت اثر نیز افزود است. قرار اظهار مرحوم حبیبی اسناد موصوف « در دوسیه سراج الاخبار در موزیم کابل حفظ است. » اما از آنجائیکه همزمان با حوادث خونین بعدی در کشور، ده ها قلم آثار مهم تاریخی از موزیم کابل بتاراج رفت، گمان نمیرود که دوسیه سراج الاخبار هم از شر چپاولگران به امان مانده باشند، بهر صورت امید است که اوراق مذکور نزد کد ام افغان با احساس، آگاه و وطن دوست محفوظ باشد.

در اثر مورد مطالعه علاوه بر آنکه زندگینامه پیش آنگان مشروطه مانند: مولوی محمد سرور و صف الکوزی، میر سید قاسم خان لغمانی و غیره به نظر میخورد، سی و يك تن از مبارزین حرکت مشروطه اول نیز

معرفی میگردند. مرحوم حبیبی از مبارزه لیبرال‌های دربار، منجمله غلام بچه‌های شاه و ترویج اصطلاح این کلمه ترکیبی «غلام بچه»، وجه تسمیه، پیشینه تاریخی آن از عهد غزنویان تا دوره احمد شاه درانی یاد دهانی نموده و بعداً موقف آنها را در دربار امیر عبدالرحمان خان و بالاخره تا تاثیر پذیری و فعالیت‌های سیاسی‌شان را در عصر مشروطه مفصلاً به بررسی میگیرد.

در «جنبش مشروطیت در افغانستان» به‌مرامنا مه‌ده‌ئی و سمبول جمعیت مشروطه خواهان اول چنین اشاره میشود: «جمعیت مشروطه خواهان افغانستان» یا «جان نثاران ملت» ظاهراً مرانما مه‌خاص و مکتوبی نداشت. وقتی يك عضو جدید را داخل جمعیت می‌ساختند، قابل اعتماد بودن او را در يك حلقه محدود فرعی با اهلیت او و در نظر می‌گرفتند و بعد از آن او را در همان حلقه كوچك به قرآن عظیم و شمشیر سوگند میدادند. «(٦) هكذا در این رساله در مورد يك تعداد معلمین هندی الاصل مسلمان یعنی داكتر غنی (مدیر مکتب حبیبیه) و برادرانش (مولوی نجف علی و مولوی چراغ علی) و مولوی محمد-حسین که در دوره سلطنت امیر حبیب‌الله خان جهت تدريس علوم طبیعی برای مدرسه حبیبیه توسط دولت استخدام شده بودند معلومات کافی ارائه شده، فعالیت‌های مشروطه‌طلبی، وظایف و مشاغل دولتی‌شان مورد ارزیابی قرار گرفته است.

در فصل دوم کتاب «جنبش مشروطیت در افغانستان» شرایط داخلی و خارجی کشور ارزیابی گردیده، به تعیش و خودسری امیر حبیب‌الله خان، رنج و عذاب مردم اشاره شده و از تاثیرات جنگ جهانی اول، ورود وفد آلمان و ترکیه به افغانستان، اتخاذ موقف بیطرفی امیر و نزدیکی او با هند بریتانوی منحیث مقدمه یادآوری گردیده است.

مرحوم حبیبی در اخیر این بخش اوضاع سرحدات شرقی و کشورهای همسایه شمالی و غربی را تحلیل نموده، تاثيرات متقابل آنجنیش‌ها را بالای نهضت مشروطه افغانستان اینطور توضیح مینماید: «... تمام این حرکات رستاخیزاً سا در شرق مملکت ما، مردم را بیدار میساخت و در عوام روحیه آزادی را نیرو می‌بخشید، در حالیکه جنگ استقلال افغانستان نیز با پیروزی سپری شده و مردم افغانستان را هم بیدار ساخته و مشروطیت دوم به ثمر رسیده بود... در شمال نیز در کشور پهنای روسیه تزاری، کارگران روس قیام عظیمی نمودند و نخستین بار آیدیا لوزی سوشلزم را به مرحله عمل رسانیده و با انقلاب اکتوبر حزب کمونست (بالشویك) دولت استبدادی تزاری را سرنگون ساخته زمام دولت جدید روسیه شوروی را در دست گرفت (۷ نوامبر ۱۹۱۷) و در سال ۱۹۱۸ کمیساری امور خارجه ترکستان شوروی به امیر حبیب‌الله پیغام داد، تا با همدیگر روابط دوستانه را استوار سازند... در حالیکه جنبش مشروطیت در ایران قاجاری با وج خود رسیده و منجر بصدور فرمان مظفرالدین‌شاه قاجار (۱۹۰۷ م) راجع به قانون اساسی و گشایش مجلس شورای ملی شده بود... تمام این اوضاع از عوامل محرکه عدم خاموشی شعله مشروطه خواهی در افغانستان بود و در روشنفکران این سرزمین درك و سنجش سیاسی و بینش عینی نشوونما میگرد. «(٧)

در کتاب مورد بحث برای شرح زندگی، خدمات فرهنگی و فعالیت‌های سیاسی محمود طرزی بخش اختصاصی در نظر گرفته شده و در آن تذکر رفته که طرزی در ۱۹۰۲ يك سال بعد از فوت امیر عبدالرحمان خان برای مدت نه ماه به افغانستان عودت نمود و طبق دعوت امیر حبیب‌الله خان، وی در سال ۱۹۰۵ برای همیشه به کشورش بازگشت و بعداً به فعالیت‌های فرهنگی آغاز نمود. این نکته قابل ذکر است که فهم، دانش، شغل نویسندگی و مصروفیت‌های ژورنالیستی، پرورش جوانان افغان با روحیه مشروطه خواهی توأم با وطن‌دوستی، تهیه

مطالب و مقالات تنبیهی سیاسی، موقف محمود طرزی را در مشروطیت دوم خیلی برجسته ساخت. مرحوم حبیبی در اثرش زندگینامه ۲۱ تن از شخصیت های بزرگ حرکت مشروطه دوم را به شمول عبدالهادی خان داوی، عبدالرحمان خان لودین، میر غلام محمد خان غبار، محمد ولی خان دروازی، شجاع الدوله خان بابکر خیل غوربندی، احمد رحمانی، سردار عبدالحسین خان عزیز و غیره را ثبت نموده است.

در «جنبش مشروطیت در افغانستان» از خلاها و اشتباهات، اقدامات عجولانه، فساد اداری، توطئه و دسیسه عناصر ارتجاعی داخلی توأم با اقدامات و فعالیت های جا سوسی و تخریبی نیروهای استعماری در حرکت مشروطه دوم تذکر رفته است.

در تحت عنوان «نتیجه»، در اثر موصوف پرسشهای ذیل مطرح میشود: «حرکت مشروطه طلبی چگونه به میان آمد؟ در کدام زمان و مکان پرورش یافت؟ عوامل مؤثره آن چه بود؟ هویت و اصلیت این حرکت چه بود؟ آنرا یک حرکت برای جلب اقتدار مانند جنگ های شاهزادگان سدوزائی و بارکزائی قرون ۱۸ و ۱۹ افغانستان نتوان شمرد؟ آیا به وجود آوردگان این جنبش، که کارگران و دهقانان استعمار شده نبودند، چگونه دست به چنین حرکت نیمه انقلابی زدند؟ که در نتیجه یک رژیم شاهمی استبدادی تاریک را سرنگون و بجای آن سلطنت مطلقه دیگری را از روشنفکران قیام دادند؟» پرسش های فوق الذکر را خود مؤلف با تحلیل از وضع سیاسی و اجتماعی افغانستان پاسخ میدهد.

شاد روان حبیبی کتابش را با آخرین بخش (نتیجه) که حاوی مطالب فشرده ذیل است: «نهضت مشروطه خواهان افغان که منتج به شکست امپریالیزم و آزادی ملتی رنج دیده و ستم کشیده تجزیه شده گردید باید جزوی مهم از تاریخ بیداری آسیا و مقدمه برای آزادی هندوستان و پاکستان شمرده شود، زیرا بقول یکی از مفکران صاحب نظر هندوستان در آنوقت که:

آسیایک پیکر آب و گل است + ملت افغان در آن پیکردل است»

به پایان میرساند.

آن عده از هموطنانی که خواسته باشند کتاب را خرید نمایند می توانند به آدرس ذیل تماس بگیرند:

Dr. Ajruddin Hashmat
۹۷ Forest Heights Str.
Whitby, Ont. L۱R ۱x۷, Canada
Tel (۹۰۵) ۶۶۵-۸۷۶۷